

РОЛЬ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ІННОВАЦІЙНО-КРЕАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КАДРІВ В УМОВАХ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

THE ROLE OF EDUCATION IN THE FORMATION OF INNOVATIVE AND CREATIVE COMPETENCE OF PERSONNEL IN THE CONDITIONS OF THE KNOWLEDGE ECONOMY

Гаращук О.В.,

*доктор економічних наук, професор,
начальник відділу комунікацій та міжнародного співробітництва
Державної служби якості освіти України*

Куценко В.І.,

*доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу природно-техногенної та екологічної безпеки
Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку
Національної академії наук України»*

У статті розглянуто науково-теоретичні і методологічні та прикладні аспекти формування інноваційно-креативної освітньої сфери, зокрема в умовах посилення соціально-економічної ролі знань в економічному розвитку. Нині освіта являє собою важливий чинник притоку висококваліфікованих кадрів практично в усі галузі економіки, і передусім в науку та високотехнологічні сфери виробництва. Зазначене обумовлює те, щоб освіта стала якомога ефективнішою, передовою частиною економіки, важливою основою чого є інтеграція освіти та виробництва. Провідну роль при цьому безперечно відіграє особистість педагога, наставника. Однак, незважаючи на зростання ролі освіти та високу інтенсивність праці вчителя, викладача, вона недостатньо оцінюється і матеріально, і морально, що є головною причиною високої плинності кадрів, зокрема серед освітньої молоді. Виходячи із зазначеного, поряд із підвищенням матеріальної зацікавленості педагогічних працівників, дуже важливим є виховання поваги і визнання праці освітянина, що має стати потужним стимулом для розвитку освітнього потенціалу країни. А це означає, що в цій сфері мають працювати перш за все творчі фахівці, які володіють сучасними глибокими знаннями. Всі складові ресурсів творчості (середовище та сама особистість з її інтелектуальними здібностями, знаннями, мотивацією та стилем мислення) сприяють формуванню у майбутнього фахівця розвинутого професійного мислення та здатності до інтеграції знань на різних функціональних рівнях. Зусилля викладача та вчителя, в цьому контексті, мають спрямовуватись на створення навчальних програм та навчальних модулів для формування компетенцій майбутніх фахівців. Надалі розкривається сутність компетенції та компетентності працівника освітньої сфери, принципи підходи при формуванні креативних фахівців, а також шляхи вироблення у кожного студента – майбутнього фахівця мотивації до навчання, до оволодіння якісними знаннями. Значна увага приділена впровадженню в навчальних закладах бально-рейтингової системи оцінювання якості знань та білінгвального навчання, а також покращенню ресурсного забезпечення навчально-виховного процесу.

Ключові слова: освітня сфера, освітня діяльність, кадровий потенціал, фінансове забезпечення, якість знань, реверс.

The article examines the scientific-theoretical and methodological and applied aspects of the formation of the innovative and creative educational sphere, in particular in the context of the strengthening of the socio-economic role of knowledge in economic development. Today, education is an important factor in the influx of highly qualified personnel into almost all sectors of the economy, and above all into science and high-tech production. The mentioned causes education to become as efficient as possible, an advanced part of the economy, an important basis of which is the integration of education and production. The leading role in this case is undoubtedly played by the personality of the teacher, mentor. However, despite the growing role of education and the high intensity of the teacher's work, it is insufficiently valued both materially and morally, which is the main reason for the high turnover of personnel, in particular among educational youth. Based on the above, along with increasing the material interest of pedagogical workers, it is very important to cultivate respect and recognition of the work of an educator, which should become a powerful stimulus for the development of the country's educational potential. And this means that creative specialists who possess modern in-depth knowledge should work in this field first of all. All components of creative resources (the environment and the individual himself with his intellectual abilities, knowledge, motivation and thinking style) contribute to the formation of a future specialist's developed professional thinking and the ability to integrate knowledge at different functional levels. The efforts of the lecturer and teacher, in this context, should be directed to the creation of training programs and training modules for the formation of the competencies of future specialists. The essence of the competence and competency of an employee in the educational sphere, the principled approaches to the formation of creative specialists, as well as the ways of developing motivation for learning and mastering quality knowledge in each student – a future specialist, are revealed. Considerable attention is paid to the implementation in educational institutions of a point-rating system for assessing the quality of knowledge and bilingual education, as well as to improved resource provision of the educational process.

Key words: educational sphere, educational activity, personnel potential, financial support, quality of knowledge, reverse.

*«Не в кількості знань полягає освіта,
а в повному розумінні й майстерному застосуванні
всього того, що знаєш».*

Адольф Дістервег

Актуальність дослідження. У розвитку українського суспільства надзвичайно важлива роль належить освіті – всім ланкам освітньої сфери. Освіта являє собою важливий чинник притоку висококваліфікованих кадрів практично в усі галузі економіки, і передусім в науку та високотехнологічні сфери виробництва. Зазначене обумовлює те, щоб освіта стала якомога ефективнішою, передовою частиною економіки, важливою основою чого є інтеграція освіти та виробництва.

Виходячи із цього, у формуванні інноваційно-креативної компетентності кадрів важлива роль відводиться українській школі, покликаній розкрити особистість учня; виховувати в нього інтерес до навчання, до здобуття знань; сформулювати сучасного, адекватного сучасному життю громадянина, що володіє якісними знаннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню означених аспектів соціально-економічного розвитку присвятили свої наукові праці В. Анісімов, С. Гаркавий, С. Знаєв, К. Корнієнко, О. Корнійчук, Н. Кузьміна, А. Маркова, В. Олійник, І. Садова, О. Снігова, О. Собкевич, А. Шевчук та ін.

При цьому, методологічні засади щасливого вчителя і щасливої школи знаходимо у роботах Еразма Роттердамського, Я.А. Коменського, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, а також багатьох сучасних дослідників – науковців і практиків освітньої сфери, перш за все загальноосвітньої школи, де закладається фундамент особистості та формується система її компетентностей, які по закінченню школи і при вступі у самостійне доросле життя дозволяють людині реалізувати свої здібності до праці та свідомо співвідносити їх з інтересами суспільства, з служінням Вітчизні.

Мета дослідження. Проте вимоги до підготовки та успішного використання кадрового потенціалу зростають, й особливо в умовах сучасної економіки знань, що потребує подальших досліджень з виявленням чинників сприяючих цьому. Вказане і є метою наших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Досягнення зазначеного неможливе без відповідного ресурсного забезпечення розвитку освітньої сфери, провідне значення серед якого мають кадрові ресурси [1].

Проте, як свідчать результати наших досліджень, кадрові ресурси освітньої сфери нині поповнюються недостатньо; адже молодь, на жаль, або не йде працювати в освітню сферу, зокрема в середні навчальні заклади, або ж там не затримується. Серед причин останнього можливо назвати:

- низький рівень оплати праці в сфері освіти – і це при тому, що праця вчителя, викладача є надзвичайно відповідальною;
- високу інтенсивність праці;
- вкрай низький соціальний статус педагогічних працівників тощо.

Тому дуже важливим є виховання поваги і визнання праці освітянина, що має стати потужним стимулом для розвитку освітнього потенціалу. А це означає, що в цій сфері мають працювати перш за все творчі фахівці, які володіють сучасними глибокими знаннями.

Досягнення цього, на наш погляд, є ключовим напрямом модернізації освіти, що видається під силу молодим, енергійним кадрам. Тому, до дітей має прийти людина-лідер, що зможе вести за собою, яка любить свій предмет та його фахово викладає, як зазначає академік І. Прокопенко, наголошуючи при цьому: «Щасливий вчитель – щасливі учні і школа в цілому». Втілення в життя означеного потребує вдосконалення всіх компонентів професійного встановлення майбутніх фахівців. До речі, праця, як відомо, діє на людину не лише через задоволення її потреб і розширення їх кола, а і власне своєю внутрішньою сутністю.

Необхідність оволодіння трудовими навиками визначається типом господарської діяльності, відповідними умовами природного середовища. Місія освітньої сфери передбачає:

- створення інноваційних закладів, здійснюючих підготовку конкурентоспроможних кадрів;
- реформування корпоративної культури сучасної системи управління, що ґрунтується на принципах цілісного лідерства;
- виховання покоління людей, здатних ефективно працювати й навчатися протягом усього життя;
- створення атмосфери підтримки й розвитку потенціалу, творчих здібностей і талантів співробітників закладів вищої освіти та студентів [2; 3].

Наразі творчі особистості вкрай потрібні освітній сфері. На думку американського професора психології Робертса Стернберга, творчість є злиттям взаємопов'язаних ресурсів (рис. 1)

Всі зазначені складові сприяють формуванню у майбутнього фахівця професійного мислення (аналітичного, фактичного, творчого, просторового) та здатності до інтеграції знань на різних функціональних рівнях. Адже освіта – основоположна функція держави. Зусилля ж викладача, вчителя при цьому мають спрямовуватись на створення навчальних програм та навчальних модулів для формування компетенцій майбутніх фахівців. У вищій школі це відповідне посилення практичної спрямованості за рахунок наповнюваності змісту професійних дисциплін, які формують компетенцію не лише теоретичними положеннями, але і введенням у програми практико-виробни-

чих питань та задач, стимулюючи розвиток у студентів наступних професійних якостей, а саме: схильність до раціоналізаторства та винахідництва; самостійність; відповідальність шляхом розв'язання реверсних задач (тобто від латинського reverses, зворотній – механізм, що служить для зміни дій на зворотне).

Застосування реверсного підходу в освітній сфері пов'язане з існуючими відмінностями в рівні базової підготовки учнів та студентів. Для нинішнього часу, приміром, у закладах вищої освіти застосовуються різні форми навчання (денна, заочна, дистанційна), не забезпечуючи при цьому єдиного рівня освіти. Не секрет, що студенти мають різну довузівську підготовку, різний рівень знань та вмінь. Щоб виробити оптимальну стратегію навчання та виховання, необхідно здійснити реверс, тобто повернутися до стартових (вихідних) знань студентів для виявлення недостатніх чи слабо засвоєних компонентів у їх підготовці.

Як свідчить практика, цей підхід здатний досить успішно здійснити компетентний педагог, тобто фахівець, який знає свій предмет, належно виконує властиві йому функції, має готовність управляти навчально-виховним процесом, сприяє формуванню особистості учня, студента. Водночас він (педагог) має володіти такими рисами як компетенція і компетентність.

Загалом, компетенція – це набір знань, умінь, навиків, особистісних якостей фахівця у певних сферах діяльності. Компетентність – це узагальнююча здатність особистості, до виявлення компетенцій в дійсності; це результат освіти в рамках компетентнісного підходу; це свого роду рівень педагогічної готовності до навчально-виховного процесу.

І компетенція, і компетентність виступають важливими чинниками формування:

- інноваційно-креативної компетентності кадрів;
- мотиваційно-ціннісної компетенції, що характеризується:
- гуманітарного світорозуміння;

- усвідомлення соціальної значимості та відповідальності за цілеспрямовану роботу з виявлення та розвитку здібностей дітей і молоді;

- орієнтації на цілісне сприйняття здібності особистості, вагомий рівень розвитку пізнавальної і професійної мотивації;

- внутрішнього локусу контролю;
- високої і адекватної самооцінки;
- сучасних парадигм розвитку освіти;
- основних підходів до навчання та розвитку здібних дітей і молоді у вітчизняній і зарубіжній світовій практиці.

При цьому важливо позитивно оцінити індивідуальні відмінності; підтримати таланти учнів щодо розвитку власної індивідуальності [4]; виробити методіку мотиваційного підходу; забезпечити реалізацію місії освітньої сфери, що передбачає підготовку потрібних суспільству і ринку праці фахівців, які поєднують високі академічні, професійні й соціально-особистісні компетенції забезпечення розвитку потенціалу та можливостей самореалізації студентів і співробітників, а також подолання наявних викликів. Серед останніх:

- зростання конкуренції на ринку освітніх послуг;

- збільшення темпів науково-технічного прогресу, наслідком якого є потреба постійного оновлення матеріально-технічної бази освітньої сфери;

- швидка зміна вимог ринку праці щодо характеру професійних компетентностей працівника;

- зміна поколінь науково-технічних і науково-педагогічних працівників;

- перенасичення ринку праці фахівцями з вищою освітою;

- низький рівень загальноосвітньої підготовки абітурієнтів;

- відтік найбільш підготовлених абітурієнтів до столичних закладів вищої освіти тощо.

Все це позначається на якості забезпечення різних регіонів креативним кадровим потенціалом – головним фактором ефективного й стабільного функціонування економіки, збільшення виробництва товарів і послуг. Адже креативність –

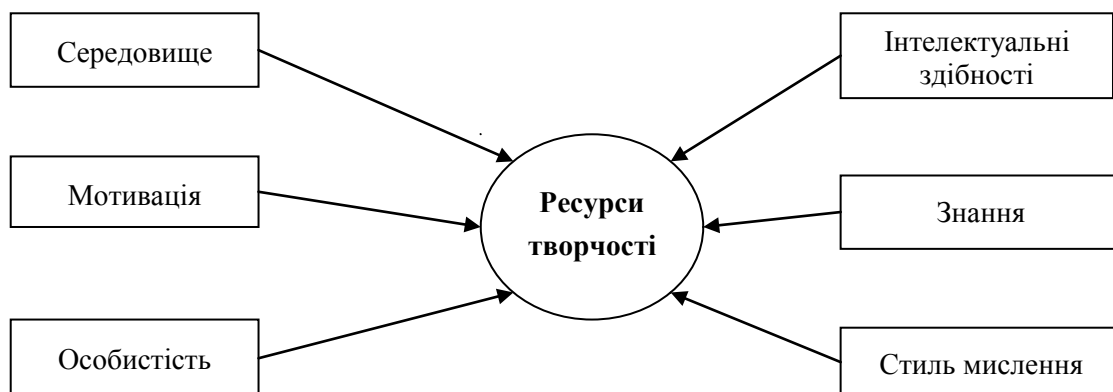

Рис. 1. Основні ресурси творчості (за Р. Стернбергом)

це не лише знання, а й необхідні компетенції, що дозволяють студенту бути гнучким, креативним і відкритим на сучасному ринку праці [5].

Проте, як свідчить практика, не завжди збільшення чисельності працюючих зумовлює зростання обсягів виробленої продукції (приміром, у сільському господарстві). В інших же сферах, зокрема у соціальній сфері, як показали результати наших досліджень, обсяг та рівень виробництва перебуває в залежності від творчого потенціалу кадрів, від їх освітнього й професійно-кваліфікаційного рівнів.

Тому при підготовці кадрів, затребуваних економікою і соціальною сферою, важливо використовувати:

- проєктні методи, що сприяють залученню учнів, студентів у практичну діяльність;
- нові технології та навчальні матеріали, зокрема інформаційно-комунікативні;
- індивідуальні освітні траєкторії, що дозволяють залучати студентів до проведення досліджень як під час підготовки дипломних робіт, так і при виконанні проєктів на замовлення зацікавлених підприємств, організацій.

Статистика свідчить, що головною перевагою високорозвинених країн є якість людського потенціалу, його високий освітній рівень. В освітній сфері та в освітньому рівні населення знаходиться ключ до забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни. Сама ж освітня галузь є одним із значних економічних ресурсів, обсяг якого збільшується завдяки:

- модернізації та розвитку освітніх програм у відповідності з вимогами часу;
- забезпечення застосування як у виробничому, так і в освітньому процесах сучасних навчальних техніки і технологій;
- успішного вирішення проблем перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів;
- відтворення професійних кадрів вищої ланки й робітничих спеціальностей;
- створення системи неперервної освіти: від підготовки учня, студента в закладах освіти до залучення його до виробничої діяльності;
- створення системи постійного підвищення кваліфікації кадрів для різних галузей економіки та соціальної сфери з дотриманням наступної атестації;
- створення резерву кадрів для різних галузей економіки;
- проведення відкритих конкурсів на заміщення посад керівників і фахівців [6].

Усе це, на наше глибоке переконання, сприятиме успішному розв'язанню соціальних проблем, контекстного навчання. При цьому важливо дотримуватись наступних принципів:

- психолого-педагогічного забезпечення особистісно усвідомленого включення студента в навчальну діяльність;

- послідовного моделювання в навчальній діяльності студентів цілісного змісту, форм і умов професійної діяльності спеціаліста;

- послідовного моделювання в навчальній діяльності проблемності змісту навчання і процесу його розвернення в освітньому процесі;

- адекватності форм організації навчальної діяльності студентів цілям і змісту освіти;

- педагогічно обґрунтованого поєднання нових і традиційних освітніх технологій;

- відкритості, тобто використання для досягнення конкретних цілей навчання і виховання в освітньому процесі конкретного типу будь-яких освітніх технологій, запропонованих у рамках інших теорій і підходів;

- єдності навчання і виховання особистості професіоналів;

- урахування особливостей індивідуальності кожного студента тощо.

Використання зазначених принципових підходів при формуванні креативних фахівців дозволить:

- забезпечити успішне виховання у кожного студента ціннісних якостей, адекватних ринковій економіці;

- формувати у кожного студента творчого саморозвитку, якостей професіоналів [7; 8];

- виховати у студентів більші потреби щодо повного використання потенціалу фундаментальних дисциплін, а також потреби у знаннях.

Останнє можливо лише при усвідомленні та значимості вищезазначеного для майбутньої професійної діяльності.

Якість підготовки фахівців залежить у значній мірі від викладача, зацікавленого в результатах своєї праці, озброєного сучасними педагогічними технологіями, останніми досягненнями науки, а також і від студентів, їх здібностей і бажання сприймати матеріал. При цьому важливо, щоб викладач і студент працювали гармонійно, розуміючи єдність цілей.

Разом із тим важливо мотивувати кожного студента в повному обсязі готуватись до занять, активно працювати над виробленням у кожного з них мотивації до навчання, системи знань, яка дозволить йому в кінцевому результаті стати висококваліфікованим фахівцем. Останньому сприяє впровадження в навчальних закладах бально-рейтингової моделі навчання, основними завданнями якої є стимулювання систематичного навчання студентів за рахунок усіх складових цього процесу, таких як: відвідування занять студентами, активної їх роботи на заняттях, відвідування бібліотек, опрацювання спеціальної літератури тощо [7].

Практика свідчить, що бально-рейтингова система навчання сприяє зацікавленості студентів у результатах своєї роботи.

До позитивних аспектів цієї системи доцільно віднести:

- включення в підсумкову оцінку всіх видів діяльності студентів (теоретичну і практичну);
- заохочення зусилля студента щодо освоєння матеріалу;
- підвищення мотивації студентів до регулярного відвідування ними лекцій і практичних занять;
- стимулювання систематичної підготовки студентів до занять та активної роботи на заняттях;
- дозвіл студентам набирати необхідні бали як за рахунок високих оцінок на підсумкових заняттях при тестуванні (за рахунок теоретичних занять), так і за рахунок відповідального відношення студента до занять.

Все це сприяє успішному розв'язанню проблеми – досягнення та забезпечення високої якості освіти та підготовки кадрів. Наразі це одне з першочергових завдань. Для успішного його вирішення необхідно забезпечити перш за все неперервність освіти. Досвід високорозвинених країн свідчить, що у світі який швидко розвивається, в епоху економіки знань та інновацій, кожна людина має вчитись усе життя. Держава ж має цьому сприяти, у тому числі за рахунок інтеграції нової української школи, всієї української освіти в європейську та міжнародну систему освіти.

Українська держава останнім часом багато зробила в контексті доступності освіти. Проте нерідко це негативно позначилось на якості освітніх послуг. Скажімо, як в Україні в цілому, так і в кожному її регіоні, відкрито багато маловідомих приватних закладів вищої освіти, в яких плата за навчання стала самоціллю. Якість освіти стоїть на задньому плані. Для забезпечення якості освіти у таких закладах відсутні необхідні, у тому числі й кадрові ресурси, необхідна сучасна матеріально-технічна база.

Це ж відноситься й до філій державних закладів вищої освіти, більшість із яких функціонують у невеликих населених пунктах. Усе це негативно позначається як на якості освіти в цілому, так і на підготовці кадрів зокрема.

Головна передумова підвищення якості освіти – готовність до цього не лише викладачів, але і студентів. Усі вони мають постійно підвищувати свій освітній, професійний, кваліфікаційний рівень; брати активну участь у створенні загальноєвропейського освітнього простору; сприяти підвищенню мобільності кадрів; готувати кадри, здатні відповідати на виклики освітнього простору; а також забезпечувати умови для підготовки кадрів, здатних відповідати на виклики XXI століття та складати гідну конкуренцію своїм зарубіжним колегам. Все це має здійснюватись насамперед завдяки активному впровадженню комп'ютерних навчальних програм у загальноосвітній і вищій школах [9; 10].

Зазначені програми дозволяють кожному учню, студенту більш наочно уявляти матеріал, що вивча-

ється; суттєво скоротити втрати часу вчителя або викладача на перевірку домашніх завдань; забезпечити активне впровадження білінгвального навчання – взаємопов'язаної більшості викладача й учня в процесі вивчення окремих предметів засобами рідної та іноземної мови і глибоке освоєння її предметного змісту. При цьому треба зазначити, що освіта – це машина, а нелад у ній буває, коли її частини відступають від того, для чого вона створена. І таким чином, важлива роль відводиться білінгвальному навчанню, завданнями якого є:

- створення когнітивних, мотиваційно-психологічних, загальних і спеціальних предметів для переходу до білінгвального навчання;
- формування рівня білінгвальної стратегії, пов'язаної безпосередньо з білінгвальним навчанням [9].

Останнє дозволяє подолати ослаблення професійного навчання, що має місце в Україні в умовах входження її в європейську освітню систему та необхідності щодо підвищення якості освіти та підготовки кадрів. Адже в українській системі освіти зберігається лібералізація вимог до якості знань на всіх рівнях, в усіх освітніх ланках.

До оцінки якості освіти необхідно здійснювати ранжування закладів освіти, і перш за все вищої освіти, враховуючи наявний у них ресурсний потенціал. До оцінки якості освіти необхідно залучити міжнародних експертів та посилити процеси інтеграції української освіти в міжнародний освітній простір. Також структуру підготовки кадрів важливо привести у відповідність з вимогами часу та сформованої системи професійної освіти в Європі.

Для досягнення цього важливо мати відповідне фінансове забезпечення, яке може бути як бюджетне, так і позабюджетне. При цьому важливо створити інвестиційний клімат і оптимальний податковий режим для забезпечення результативної роботи навчальних закладів, стимулюючих широку участь роботодавців в інвестуванні професійної підготовки фахівців.

Це вкрай важливим є саме нині, коли, в умовах російсько-української війни, бюджет України не може в повній мірі задовольнити потреби освітньої сфери, коли знищена значна частина соціальної (зокрема, освітньої) інфраструктури. Так, за інформацією очільника уряду України Д. Шмигала, лише за місяць війни втрати інфраструктури в країні складають 119 млрд. дол., 4,25 млрд. дол. щодня. Втрати бюджету України становлять близько 2 млрд. дол. в день. Це лише прямі збитки. А збитки, прораховані непрямим способом, з урахуванням утрат в наступні роки, складають близько 1 трлн. дол.

У цих умовах, на наш погляд, украї важливим є необхідність прийняття Верховною Радою України ряду законів, спрямованих на підтримку розвитку бізнесу, який, в свою чергу,

повинні надавати фінансову допомогу закладам освіти. Відтак достатнє фінансове забезпечення освітньої сфери має сприяти активному використанню в освітній діяльності сучасних інноваційних технологій; активному впровадженню в навчальний процес гуманістичних традицій, що, в свою чергу, сприяють духовно-творчому розвитку учнів і студентів, разом із формуванням їх морального здоров'я, а також виступають стимулом соціально-культурної діяльності широких верств населення – чого наразі особливо потребує суспільство в цілому та суспільство знань зокрема. Останнє сприяє підвищенню значимості та ролі освіти в сучасному постіндустріальному суспільстві, подоланню гострих проблем, накопичених в соціальній сфері, що, як правило, пов'язані з основними тенденціями цивілізаційного розвитку; культурними й соціальними трансформаціями; глобалізацією; становленням інформаційного суспільства тощо.

Висновок. Отже, у забезпеченні підготовки висококваліфікованих конкурентоздатних креативних кадрів важлива роль, безперечно, відводиться освіті, головне завдання якої полягає у формуванні інноваційної людини відповідно до її задатків і здібностей, конкурентоспроможного людського капіталу шляхом;

- доступності освіти для всіх категорій населення;
- застосування інноваційних форм і методів навчання;

- активізації мотивації до конкурентоспроможної діяльності;

- впровадження результатів наукових досліджень у практику;

- підвищення якості освіти, у тому числі й за рахунок створення інформаційно-освітнього простору.

Останнє передбачає активне використання в навчально-виховній діяльності електронних тестів і підручників, навчальних модулів і кейсів, демонстраційних матеріалів, комп'ютерно-лабораторних практикумів і мультимедійних презентацій, електронних повнотекстових хрестоматій, віртуальних ділових ігор, мультимедійних навчальних програм.

Їх успішному використанню сприяє належне управління ризиками розвитку освіти шляхом дотримання наступних принципів:

- відкритість і доступність освіти для всіх верств суспільства;

- успішне поєднання гуманітарної і технічної складової освіти;

- здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень;

- пошук і реалізація чинників, дотримання яких сприяє зниженню втрат від небезпек і ризиків.

Все це позитивно впливає на прискорення формування в Україні соціально-орієнтованої, креативної, інноваційної економіки. А таким чином освіта відіграє вирішальну роль у становленні суспільства не просто креативних, а і щасливих людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Просіна О. Творчість як крок в інновації. Креативний менеджмент в управлінні закладом освіти. *Директор школи*. 2021. № 11-12. С. 18-23.
2. Прокопенко І. Щаслива школа, якщо щасливий учитель. *Освіта*. 2018. 17-24 січня (№ 3-4). С. 2.
3. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів і загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / Е.М. Лібанова, В.П. Горбулін, С.І. Пирожков та ін.; за ред. Е.М. Лібанової. Київ: НАН України, 2015. 363 с.
4. Ніколайко Н. Як проектувати програму виховання і соціалізації учнів. *Заступник директора школи*. 2021. № 9. С. 4-9.
5. Вербицкий А.А., Ларионова О.Г. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции. Москва: Логос, 2009. 336 с.
6. Куценко В.І. Вища і післядипломна освіта в ринкових умовах. Київ: РВПС України НАН України, 2009. 224 с.
7. Жидков Р.А. Развитие творческой активности старшеклассников коллективных, групповых, индивидуальных форм обучения: на примере изучения химии: диссертация кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования. Пенза: Пензенский государственный педагогический университет имени В.Г. Белинского, 2005. 131 с.
8. Арнольд Шварценеггер: «Я сам – ходячая мечта» / П. Молоткова. *Аргументы и факты*. 2013. 30 января (№ 5). URL: <https://aif.ru/culture/person/40040>
9. Вишневская Г.М. Билингвизм и его аспекты. Иваново: ИГУ, 1997. 99 с.
10. Сорочкина Н.Е. Интегральная модель билингвального обучения в современной российской школе: диссертация кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования. Великий Новгород: Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого, 2000. 228 с.